

ZAKONSKI CELIBAT ZA UČITELJICE: KULTURNI FENOMEN 19. STOLJEĆA¹

DUBRAVKA DULIBIĆ-PALJAR

Filozofski fakultet, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Odsjek za kroatistiku
Ivana Matetića Ronjgova 1, HR – 52000 Pula
dpaljar@unipu.hr

UDK: 176.2
305-055.2“18“
DOI: 10.15291/csi.4305
Izvorni znanstveni članak
Primljen: 10. 4. 2023.
Prihvaćen za tisak: 20. 9. 2023.

Zakonski celibat za učiteljice u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji uveden je 1888. Propisujući školski *Zakon*, monarhijska je legislativa bila usklađena s prevladavajućom zapadnom zakonskom regulativom, koja je branila zapošljavanje udanih učiteljica i zaposlenim učiteljicama nametala odabir braka ili zvanja. Javne rasprave vođene oko toga bile su usmjerene na nekoliko pitanja: prvo, može li se profesionalizacija žena uopće uskladiti s tzv. naravnim ženskim sklonostima prema sferi kućanstva; drugo, koji su društveni i ekonomski učinci rada udanih učiteljica; treće, kakve su moralne implikacije uvođenja ženske seksualnosti u javno područje (npr. doličnost trudnih učiteljica u razredu). Pitanja otvarana u tim raspravama i uopće potreba za takvim ozakonjivanjem ženskoga rada u članku se promatraju zajedno s ključnim tendencijama koje su obilježile 19. stoljeće: modernizacijom i nacionalizacijom hrvatskoga društva, usponom diskursa o modernom majčinstvu (osobito u pedagoškom, didaktičkom i publicističkom diskursu te književnosti što interes za majčinstvo premješta na lik učiteljice, dajući visoku moralnu i didaktičnu vrijednost književnoj reprezentaciji te ženske figure) i zalaganjima za emancipaciju žena.

KLJUČNE RIJEČI:

emancipacija žena, majčinstvo, modernizacija, Zakon od 31. listopada 1888. ob uređenju pučke nastave i obrazovanja pučkih učitelja u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, zakonski celibat za učiteljice, hrvatska književnost 19. stoljeća, reprezentacija ženskih likova, lik učiteljice

¹ Ovaj je rad sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost u okviru projekta IP-2020-02-5611 *Predmoderna hrvatska književnost u europskoj kulturi: kontakti i transferi*.

O *Zakonskom celibatu za učiteljice u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji* koji je uveden 1888. godine mnogo štošta već je pisano u nacionalnoj historiografiji što se bavi poviješću učiteljica i poviješću žena. O ovoj se temi također govori i u književnoj historiografiji kad je riječ o nacionalnoj književnosti 19. stoljeća i potrebi da se zaokupljenost toga vremena temom ženskoga učiteljevanja stavi u kakav prikladan historijski i društveni kontekst. No unatoč tomu čini se da postoji još dostatna mogućnost da se ova tema promotri i iz nešto drugačijeg ugla, da se stavi u samo središte zanimanja, i to na način da se učini izvjesni metodološki pomak kojim bi se istaknuo teorijski i praktični kontekst kojemu ona pripada. Što će reći, i neke krupne društvene pojave (*Querelle des femme* novoga doba, institucionalizacija i moderna naturalizacija spolne razlike, (re)definiranje javnoga i privatnoga, muškoga i ženskoga prostora) s kojima je povezuje očita prisnost, a koja je opet (a možda upravo i zbog toga) u dosadašnjim aktualiziranjima ove teme obično bila zanemarivana. Makar se čini da je bez isticanja i ispitivanja tih veza teško dublje razumjeti onakvo iskustvo življenja iz kojega je kao organski dio mogla proizaći takva jedna pojava kao što je ženski zakonski učiteljski celibat. Tim se pojavama ukratko bave uvodne stranice ovoga članka.

Što se tiče više nacionalno specifičnih pojava, tomu je posvećen daljnji i najveći dio članka. Nastojanja oko modernizacije i integracije hrvatskoga društva, s time povezan i uspon diskursa o modernom majčinstvu, ali i zalaganja za emancipaciju žena, sve su to pojave koje se opet čine iznimno važnima. To je dakle pravac u kojem će se kretati ovo razmatranje zakonskoga celibata učiteljica, koji je naposljetku – kako se čini – jedan od kulturnih fenomena koji su tipično obilježili hrvatsko društvo druge polovice 19. stoljeća.

Danas je uobičajeno da se 19. stoljeću i društvima 19. stoljeća koja se nazivaju građanskima pripisuje specifična vrsta strogoga i jasnoga razdvajanja odnosa među spolovima kakvo dotad nije postojalo, a kasnije će postati jedino koji se zapravo priznaje. Ono što se s prosvjetiteljstvom i krajem 18. stoljeća dogodilo na polju medicinskih znanosti označit će, naime, pojavu jednoga sasvim novoga načina razmišljanja o čovjeku. Odnos među spolovima koji se u svijetu stoljećima ravnao prema uvjerenju da je žena u biološkom smislu aristotelovski *mas occasionatus*: manjkavi ili nesavršeni muškarac, sad biva označen pomicanjem naglaska na spolnu razliku između muškarca i žene. Umjesto liječničkoga pogleda na ljudsko tijelo koji se odvijao u znaku anatomске homologije između muškoga i ženskoga tijela te gdje se poimalo da su ženski spolni organi izravni – ali i nesavršeni – pandani muškima (pa je tako vagina odgovarala invertiranom i degeneriranom penisu, ovariji nerazvijenim testisima, *labia* prepuciju,

uterus skrotumu), sad je tu ustrajna težnja za uspostavljanjem dvaju jasno odjeljivih spolova, od kojih svaki ima vlastite specifične fiziološke odlike (v. Laqueur 1990: 4–5). A od diskursa o jednom tijelu – koji je, dakle, dugo vladao zapadnim svijetom – dospijeva se do bujanja uvida o potankostima spolne razlike. Jer novouspostavljeni se upravo „radikalni disformizam” među spolovima (Laqueur 1990: 6)² neće odnositi samo na sustav spolnih organa, već su muškarac i žena smatrani međusobno drugačiji-ma u svemu – u svakom obliku i vidu svojega biološkog, ali i društvenoga postojanja.³ Što znači da krajem 18. stoljeća tradicionalni (u laqueurovskom smislu) tzv. jednospolni model takoreći posve biva zamijenjen dvospolnim, a društveni se odnosi među spolovima također usuglašavaju s takvim biološkim konceptom (Bock 2002: 84).

Naime, na izvjestan će način 19. stoljeće razviti upravo fascinaciju životom u biološkom smislu: tu imamo društvena pravila koja se odmjeravaju o zakonitosti prirode; biološke mehanizme koji tada postaju tumač i mjerilo u izgradnji nazora na svijet i društvo. Kao što komentira francuski filozof Michel Foucault u knjizi *Volja za znanjem*:

Zapadni čovjek [u tom razdoblju] malo-pomalo uči što znači biti jedna živa vrsta u živom svijetu, imati tijelo, životne uvjete, vjerojatnost života, zdravlje pojedinca i zajednice, sile koje se mogu promijeniti i prostor u koji ih se može optimalno raspodijeliti. Nedvojbeno se tada po prvi put u povijesti biološko odražava u političkome; činjenica življenja nije više ona nedokučiva podloga što iskrsne tek s vremena na vrijeme, u nasumičnosti smrti i njezinoj neizbježnosti; ona jednim dijelom prelazi u polje kontrole znanja i intervencije vlasti. (Foucault 2013: 125)

Nije otuda teško razumjeti zašto će krajem stoljeća jedan znanstveni bestseler o evoluciji spolova staničnom teorijom dokazivati biološku utemeljenost muško-žen-skih razlika u ponašanju. Autori, britanski učenjaci Patrick Geddes i Arthur J. Thomp-

² Prijevod D. D. P.; ako nije drugačije naznačeno u popisu literature, svi su prijevodi moji.

³ Aristotelovska reproduktivna teorija, koja od 13. stoljeća biva prihvaćena od svih prirodoslovaca te skolastičkom razradom Alberta Velikog, Bonaventure, Tome Akvinskoga ugrađena u kršćanski sustav, bit će, naime, uz galenovsku anatomiju glavni model medicinskoga znanja o ljudskom tijelu sve do prosvjetiteljstva, kad – usuglasimo li se s mišljenjem Thomasa Laqueura – nastupa prijelaz s tzv. jednospolnoga modela (*one-sex model*) na tzv. dvospolni model (*two-sex model*). U tim se predprosvjetiteljskim tekstovima, kazuje Laqueur, „spol, ili tijelo, mora uzimati kao epifenomen, dok je rod, koji mi razumijevamo kao kulturnu kategoriju, primaran ili ‘realan’. Rod – muškarac i žena – imao je bitnu ulogu i bio je dio poretka stvari, dok je spol bio konvencionalan (...). Na kraju, ono što zovemo spolom i rodom u ‘jednospolnom modelu’ eksplicitno je bilo konstituirano značenjima čije bi vezivanja uz biološku osnovu – što je strategija prosvjetiteljstva – bilo nemoguće” (Laqueur 1990: 7).

son, smatrat će da se specifičnosti funkcioniranja staničnoga metabolizma kod žena ogledaju u istaknutoj ulozi anaboličkih procesa, koji su zaduženi za skladištenje i očuvanje energije, dok muškim organizmima rukovode sasvim oprečni katabolički procesi, kojima se energija proizvodi (v. Geddes i Thompson 1889: 50–51; 117–133).⁴ To hoće reći i da se među „karakterima spolova” – jezikom toga vremena kazano – mogu pronaći analogni obrasci: što znači da su žene općenito statičnije, nepomičnije, tromije i uopće pasivnije od muškaraca, koji su prirodno skloni djelovanju, odlučnim i probitačnim oblicima ponašanja, a sve to skupa – pokazivalo je Geddesovo i Thompsonovo istraživanje – konačno ukazuje i na to kolika je važnost utjecaja specifičnosti muškoga i ženskoga biološkoga ustroja na osobine muškaraca i žena kao društvenih bića (v. Geddes i Thompson 1889: 267–271; osobito, 270–271). „Ono što je uspostavljeno među prapovijesnim prazivotinjama”, podcrtava tako istraživanje u zaključku, „ne može biti poništeno odlukom Parlamenta” (Geddes i Thompson 1889: 267).

No govori li nam danas još što ovo istraživanje Geddesa i Thompsona, – osim o biologiji koja želi biti uporišnom točkom modernih spoznaja o društvu? Zapravo, i da. Ali kazati, na primjer, da su u svojim prosudbama o fiksnim karakteristikama spolova britanski učenjaci bili originalni ne bi bilo točno. Također, ne bi bilo točno ni u njihovim zapažanjima o prirodnoj muškoj aktivnosti i ženskoj pasivnosti prepoznavati bilo kakav dašak inovativnosti. Prije bi to bio jedan oblik diskursa koji se izravno utječe tipičnostima, ustaljenim vrijednostima građanskoga društva 19. stoljeća, i upravo nam je u tom smislu to istraživanje britanskih učenjaka dragocjeno: ono je, naime, ogledno svjedočanstvo o tome kako se u diskursima 19. stoljeća ne samo oblikovala razlika među spolovima fundamentalno oslonjena na biološko nego i kako se to znanje o biološkome gradilo, na koje se društvene vrijednosti i uvjerenja oslanjalo. Jer otkriće dvojice britanskih učenjaka da ženskim organizmima upravljaju anabolički procesi, kojima se energija čuva, a muškim organizmima katabolični procesi, kojima se energija proizvodi, nosi u sebi različite karakteristike toga doba: značajke industrijalizacije i kapitalističkoga progressa, nagle urbanizacije i uspostavljanja ideologije domaćinstva, što sa sobom nosi i ideju modernoga majčinstva. Odnosno, svih onih modernizacijskih procesa koji će svijet tada oštro podijeliti na dva dijela: jedan racionalan, užurban i aktivan – svijet rada i politike, kojim vladaju muškarci, i drugi: postojan, siguran i stabilan – obiteljski svijet, kojim vladaju žene (v. Bock 2002: 84–85;

⁴ Radi se, naime, o Geddesovoj i Thompsonovoj knjizi *The Evolution of Sexs*, objavljenoj u Londonu 1889. O utjecajnosti toga djela na onodobnu znanstvenu misao vidi osvrt u knjizi T. Laquera *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud*, iz koje je netom navođeno (Laquer 1990: 6). O Geddesovu i Thompsonovu istraživanju kao primjeru razvoja i uspona biološkoga determinizma 19. stoljeća vidi također u: Nathan 2011: 505–46 [510– 512]; Moi 1999: 15–21; Zaharijević 2010: 81–83.

Mijatović 2008: 368–379). Svijet koji će tijekom 19. stoljeća, kad obitelj prestaje biti samo ćelija društva, već postaje i „obavezno mjesto naklonosti, osjećaja, ljubavi” (Foucault 2013: 98), sve više bivati sentimentaliziran i privatiziran, sve više odvojen od sfere javnoga preuzimajući na sebe zadaću „ublažavanja antagonizama koji nisu mogli biti prevladani u javnom svijetu” (Gallagher 1985: 114). Figura „svećenice doma” („čuvarice ognjišta” ili „andela u kući”), koja dominira tim razdobljem, utjelovljuje stoga ženski, emocionalni, element u društvu koje je bilo vođeno muškom logikom i muškim zahtjevima za očuvanjem moralnih vrijednosti (Rich 1986: 52).

Tradicionalna će uvjerenja o prirodnoj nesavršenosti žene – onom aristotelovskom „manjkavom muškarcu” – građanski moral 19. stoljeća pritom zamijeniti nazorom da žena po prirodi nije manje vrijedna od muškarca, već je suštinski drugačija, odnosno muškarcu komplementarna (v. Bock 2002: 84). Pa zato, iako nisu svi muškarci 19. stoljeća bili racionalni, aktivni ili progresivni u osvajanju tržišta rada niti su sve žene bile nježne, suosjećajne, predane „svećenice doma”, to su bile osobine muškaraca i žena koje to doba uspostavlja kao ideal kojemu je valjalo težiti.

Moguće je stoga kazati kako se tijekom 19. stoljeća tako postepeno oblikovalo viđenje svijeta kao cjeline sastavljene od dva odjelita i međusobno komplementarna dijela koji su opet zajedno trebali funkcionirati kao „savršeni splet dijametralno suprotnih naravi” (Zaharijević 2010: 51). Takva je razdvojenost spolova često u misli toga vremena bila raspravljena kao znak napretka i slobode modernoga doba (v. Bock 2002: 83–84), mada je – iz razlogâ koje ćemo uskoro vidjeti – zapravo počivala na surovu sustavu nejednakosti i prisila – posebno u pogledu žena i podjele rada – koji će na snazi ostati još duboko i u 20. stoljeću, dok njegove posljedice osjećamo i danas. Na to ukazuje i jedan kulturni fenomen o kojem će dalje biti riječi.

Naime, povijesnom slučajnošću godinu dana prije nego što će u Londonu izaći Geddesova i Thompsonova knjiga *O evoluciji spolova*, u Zagrebu, u Hrvatskom saboru, biva izglasan *Zakon od 31. listopada 1888. ob uređenju pučke nastave i obrazovanja pučkih učitelja u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*. Bio je to školski zakon, drugi koji je donesen u Hrvatskom saboru od 1868. i sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe, kojom pitanja školstva dolaze pod jurisdikciju Zagreba.⁵ Jedna se od odredbi toga *Zakona* odnosila i na ono što će zaslugom ondašnje štampe biti poznato – a i danas ga tako pamtimo – kao zakonski ili civilni celibat učiteljica. *Zakonom* se, naime, propisivalo

⁵ Navedeni su školski zakoni pretisnuti u: Horbec i dr. 2017: 387–411; 415–445. O hrvatskom školskom zakonodavstvu u 19. stoljeću općenito vidi u: Ograjšek Gorenjak 2007: 57–95; Horbec i dr. 2017: 7–49. Više o prvom školskom zakonu vidi u: Gross i Szabo 1992: 402–415 i Jagić 2008: 77–100; Župan 2013: 68–72, a o drugom u: Raguž 2015: 465–487. O spornom članku 152. osobito vidi u: Župan 2013: 146–152.

da se od učiteljica očekuje da nakon udaje napuste svoje mjesto rada. Odnosno, učiteljicama je *Zakon* vrlo jasno poručivao da udaja podrazumijeva povlačenje iz javnoga života.

Naime, 152. članak toga školskog zakona glasi:

Uda li se koja učiteljica, smatrat će se, da se je dobrovoljno službe odrekla, no koja služi preko 5 godina, dobiva odpravninu u iznosu od jednogodišnje plaće.
(Cit. prema: Horbec i dr. 2017: 435)

Zbog čega dolazi do takve zakonske odredbe? Razlozi su, kako se čini, bili brojni, no objašnjenje koje se na prvu čini najočitije glasilo bi da se zapravo radilo o usklađivanju sa zakonskom praksom kakva je bila uobičajena u dobrom dijelu tadašnje Europe, kao i u SAD-u, a ponegdje se zadržala sve do sredine 20. stoljeća (v. Goldin 1988: 1–48; Nachbaur 2011: 84–89; usp. McDonald Way 2018: 152–155; Mosca i Wright 2021). U Austro-Ugarskoj Monarhiji, u čijem je sastavu bila Kraljevina Hrvatska i Slavonija, praksa je bila neujednačena iako su svugdje postojale određene zakonske mjere koje su upravljale radom učiteljica (v. Nachbaur 2011: 86–87). Međutim, od 1868./1869. zabranu rada provodi većina austrijskih zemalja, dok se u mađarskom dijelu Monarhije ona uvodi samo na prostoru Hrvatske i Slavonije, i to, dakle, školskim zakonom iz 1888. (v. Nachbaur 2011: 86–87).

Zakon je, recimo odmah, izazvao dosta polemika u ondašnjoj hrvatskoj javnosti. Negodovanje je, komentira povjesničar Dinko Župan, dolazilo prije svega iz učiteljskih krugova, kojima se pridružio i dio liberalno nastrojene javnosti smatrajući da se *Zakonom* učiteljicama narušava pravo na jednake uvjete rada i zapošljavanja. S druge strane, iz konzervativnih je krugova stizala snažna podrška *Zakonu* (v. Župan 2013: 146–147). Rasprave su započele već za vrijeme njegova donošenja. Saborski je školski odbor o osnovi *Zakona* raspravljao koncem svibnja 1888., kada se posebno istaknuo i sam izvjestitelj *Zakona* Izidor Kršnjavi.

I z v j e s t i t e l j označava taj § groznim, jer zasijeca duboko u moralni i obiteljski život. Istaknuv kako poštarice i telegrafistice ne moraju živjeti u celibatu dokazivaše, kako bi taka ustanova bila od štetnih posljedica, te predloži, da se taj briše. (Cuvaj 1911: 601)

„Zanimljivo je”, komentira Dinko Župan, „da je izvjestitelj Izidor Kršnjavi bio za to da se ukine odredba kojom se određuje da učiteljice nakon udaje moraju napustiti školsku službu” (Župan 2013: 147). No unatoč tomu proceduralno neuobičajenu istupu, I.

Kršnjavi će na kraju ipak povući zahtjev „da barem otpremninu spasi” (Cuvaj 1911: 601) jer je, da bi se ublažio prijedlog, predloženo i da učiteljice ostvare barem pravo na otpremninu pri odlasku iz službe. U raspravi se posebno istaknuo i oporbeni zastupnik Dragutin pl. Pisarčić. Protiveći se *Zakonu*, D. pl. Pisarčić je podvukao i sljedeće:

Medju ostalim, opazio sam, i neku stavku što se učiteljica tiče, naime, kad se učiteljica uda, odrekne se službe. Ja, gospodo, mislim da treba gledati na to, da se moral širi, a ovakovom se ustanovom moral upravo gazi. Ja neću ovdje spominjati, što bi mogao reći samo u prijateljskom krugu, jer se ovdje niti ne bi pristojalo, da reknem za drugu koju osobu. A ja velim: Učitelji i učiteljice moraju pokazati mladeži kako valja živjeti. Ja mislim, gospodo, kada učiteljica dođe u stanoviti svoj položaj, da će toliko stidna biti, pa da će si naći prijateljicu, koja će je zamieniti za to vrijeme, kao što i učitelja, koji hoće u kupku, zamieniti će drugi za to vrijeme. Pa kada dodje do toga, biti će ona nakon svoga putovanja čestita majka te će imati više nagnuća i prijateljstva prema mladeži, kad se bude sama osjećala majkom. (Cuvaj 1911: 633)

Međutim, premoć je svejedno ostvarila druga struja, a govor bana Khuena Héderváryja, koji će kasniji komentatori ocijeniti „odlučnim” (Cuvaj 1911: 601), pokazat će se presudnim. U govoru će ban iznijeti argumente, danas ćemo kazati, tipične za građanski patrijarhalni diskurs 19. stoljeća (v. Župan 2013: 147), što će reći da spajaju ekonomiju i moral uzdižući društvenu važnost majčinstva. Nije to ništa odveć različito od govora oporbenoga zastupnika Dragutina pl. Pisarčića, moglo bi se na prvu pomisliti, no za razliku od Pisarčića, koji majčinstvo predstavlja kao razlog za stjecanje ženskih prava služeći se moralno-emancipacijskom retorikom relativno čestom kod liberalno ili liberalnije orijentiranih aktera 19. stoljeća (usp. Bock 2002: 137–142), ban Khuen Héderváry kazuje sljedeće:

Preuzv. gosp. Ban izrazio se svom odlučnošću protiv udaje, jer da žena fizičnom i spolnom ustrojstvu nije za javno djelovanje, već joj je poglavita zadaća obitelj, pa kad bi se udaja učinila ovisnom o privoli vlade, da ju ne bi dozvolio, jer i sada ima neprilika s udatim učiteljicama za činovnike u slučaju premještanja, ali se ne protivi otpremnini (Cuvaj 1911: 601).

Srodnim se argumentima također služe ostali pobornici celibata učiteljica. Danas o tome uvelike znamo zahvaljujući i Davorinu Trstenjaku, koji za *Napredak* iste, 1888. godine, piše sljedeće:

Protivnici udaji učiteljica hoće svu silu da dokažu: 1. da udata učiteljica ne može absolutno da vrši svojih učiteljskih dužnosti, jer ne može da u porodu da dolazi u školu; 2. da se ne pristoji, da trudna učiteljica dolazi pred svoje učenice, da bi ih tako sablažnjavala (...); 3. da žena ne može da bude u isto doba i dobra učiteljica i dobra mati; 4. da udatu učiteljicu mora često zamjenjivati slabija učiteljica, a da to škodi napretku školskom i ugledu njezinu; 5. da će na mjesto učiteljice, koja radi udaje svoje ostavlja školu, doći mladja i jača, koja će raditi uspješnije, nego starija gospodja; 6. da učiteljicu, koja se udaje, ima obskrbiti muž, da može vršiti materinske dužnosti, a ne da ona obskrbljuje muža; 7. da si udata učiteljica teško nadje valjanu zamjenicu, koja bi ju mogla kod kuće zamijeniti; 8. da onaj, koji odvrća majku od njezinih dužnosti, griješi protiv čovječanstvu i da uskraćuje djeci majčinu ljubav i njegu (Cit. prema: Župan 2013: 147).

Sažme li se to mnoštvo primjedbi pobornika učiteljskoga celibata, može se uvidjeti čemu takva pomna briga oko učiteljica. To jest, čemu takva problematizacija ženskoga rada i odakle uopće dolazi društvena zaokupljenost tim pitanjem, toliko snažna da poprimi obavezu zakonskoga uobličavanja. Jer dvije su jake tendencije što proizlaze iz tih primjedbi: s jedne strane, željelo se ukazati na važnost ekonomskoga momenta. Štoviše, uvođenje se zakonske obveze ovoga tipa uvriježeno pravdalo visokim troškovima koje je zahtijevao rad udanih učiteljica s obzirom na to da je učiteljicu koja rodi trebao netko zamijeniti, a što je bio dvostruki trošak. S druge strane, zabrani je rada valjalo dati moralni smisao. Diskurs o majčinstvu kakav je postojao u 19. stoljeću prožet je glorifikacijom ženske reproduktivne uloge, a iz te iste duhovne klime, obilježene pokušajima da se društvo što više uredi u skladu s prirodnom osnovom i novim znanstvenim objašnjenjima evolucijskoga razvoja koji ženi pridaju „biološko-moralnu odgovornost” za potomstvo (Foucault 2013: 94),⁶ lako proizlaze obrazloženja zbog čega žena ne može pronaći svoje mjesto u javnosti. Jer, vidjeli smo, majčinstvo, koje se tretira kao opravdanje za uskraćivanja ženskih prava, dospijeva u središte zanimanja pobornika celibata učiteljica dok ističu (a što ponavljamo) kako „žena ne može da bude u isto doba i dobra učiteljica i dobra mati” (cit. prema: Župan 2013: 147).

Osim toga, u obzir valja uzeti i sljedeće: od djevojaka srednje i više građanske klase

⁶ O majčinstvu 19. stoljeća, a posebno o naturalizaciji majčinstva i usponu fenomena tzv. majčinskoga instinkta usto osobito vidi problematizaciju u sljedećim klasičnim studijama: Badinter 1981: xix–xxii, 168–203, 205–208; Dally 1982: 17–21, 44–55, 92–104; Rich 1986: 41–56. Što se tiče hrvatske sredine 19. stoljeća, osobito vidi uvide koje omogućuje Hameršak 2009: 19–24 i Župan 2013: 28–30; 51–61. Usto vidi i studije Kuvač-Levačić 2012: 321–335; 2018: 749–760 te Miloš i Dulibić-Paljar 2022: 105–120, koje temi majčinstva pristupaju iz književno-znanstvene perspektive.

očekivalo se da udajom osiguraju svoju egzistenciju. Nepriličnim se držalo da se djevojke same o sebi brinu jer se svaki vid plaćenoga rada smatrao nečim što je moglo narušiti auru otmjenosti svojstvenu društvu koje se dičilo ženskom kulturom življenja u plemenitoj dokolici.⁷ Bila je to konstanta koja je više klase odvajala od nižih. „Imperativ poželjne nezaposlenosti” (Župan 2013: 32) posve je stoga dominirao hrvatskom građanskom kulturom 19. stoljeća.⁸ Iznimku su tek činili slučajevi osiromašenih građanskih obitelji kad posao učiteljice postaje takoreći jedini plaćeni posao za koji se vjerovalo da je dovoljno doličan da bi ga žene srednje klase mogle raditi a da se njihov ugled ne ugrozi (usp. Župan 2013: 31; 141). Mišljenje je, naime, bilo: ako zaista treba dati mjesta ženskomu radu, onda će učionica biti mjesto gdje se žena može uključiti u javnost. To je bio suptilni ustupak građanskoga morala za koji je izvjesno da ga treba razumjeti imajući na umu s kojom je lakoćom majčinstvo ulazilo u taj diskurs u kojem se učiteljica vidjela kao zamjenska majka. Jer o poslu učiteljice razmišljalo se kao o „prirodnom” ženskom zanimanju, u kojem najbolje do izražaja mogu doći ženske osobine i načini djelovanja koji su se povezivali uz majčinstvo, to jest nesebična i požrtvovna briga o drugima (usp. Župan 2013: 141).⁹ Stoga je „filantropska figura s crtama brižnosti, skrbi za druge ili majčinstva” (Jakobović Fribec 2007: 86) upravo tipska figura učiteljice 19. stoljeća kakvu pamte ondašnja publicistika, stručna pedagoška literatura i beletristika (o čemu ćemo više vidjeti kasnije). Sve u svemu, na cijeni su bile odlike kreposnoga ženskoga ponašanja, ugled je učiteljice predstavljao ugled zajednice kojoj je pripadala. A odatle i dolazi onaj posebni naglasak na moralnoj besprijekornosti učiteljica zbog kojega se najzad toliko i raspravljalo o moralnim implikacijama uvođenja ženske seksualnosti u javno područje (sjetimo se samo problema doličnosti trudnih učiteljica u razredu što je bila problematična jer je vidljivom činilo ono što je od očiju javnosti trebalo biti duboko skriveno: žensku seksualnost).¹⁰

⁷ O ženskoj kulturi življenja u plemenitoj dokolici u Banskoj Hrvatskoj 19. st. vidi Iveljić 2018: 7–44.

⁸ Uz Županovu monografiju iz 2013, osobito poglavlje „Slika i položaj žene u građanskom društvu 19. stoljeća” (Župan 2013: 25–45), te gore spomenutu studiju Iveljić 2018: 7–44, o ženskoj građanskoj kulturi u Banskoj Hrvatskoj vidi također i najnoviju monografiju Dubravke Zime *Djevojka u gradu: djevojaštvo u 19. stoljeću iz 2022.*

⁹ U tom se smislu govori o ženskom učiteljskom radu kao onom koji se odvija u nekoj vrsti subprostora javnoga područja. Odnosno, nekoj vrsti njihova vlastita polujavnoga prostora. Govori o tome Dinko Župan: „(...) tadašnje su učiteljice bile u ambivalentnom položaju jer nisu bile u potpunosti ni javne službenice ni potpuno kontrolirane.” (Župan 2013: 141). Župan se pritom oslanja na studiju Sharif Gamie, *Women and Schooling in France, 1815-1914. Gender, Authority, and Identity in the Female Schooling Sector* držeći da iznesena zapažanja svoju relevantnost također imaju i za hrvatski sustav 19. stoljeća.

¹⁰ Ženska je trudnoća i inače bila vrlo prijeporno mjesto jer sukobljavala su se tu dva dominantna zahtjeva: zahtjev za majčinstvom na osnovi kojega žena ima vrijedno i korisno mjesto u društvenoj zajednici te zahtjev za izuzećem žene iz polja seksualnosti. Tu ambivalentnost što rodit će „histeričnu ženu” kao tipsku figuru 19. stoljeća kako to naziva Foucault u prvom tomu *Povijesti seksualnosti* osobito

Svejedno, ta moralna ekonomija nikad nije bila razdvojena od protoka kapitala. Osim specifičnih negativnih ekonomskih učinaka ženskoga rada (zamjena zbog trudnoće), tu je i drugi problem, o kojem se govorilo manje, ali se rješavao efikasnije. Točnije: udane su učiteljice držane jakom konkurencijom na tržištu rada: izravno su ugrožavale kako rad neudanih učiteljica tako i rad muškoga učiteljskog osoblja. A kako je učiteljski celibat i faktično bio uspješno zakonsko sredstvo kojim se reguliralo tržište rada, tako je funkcionirao fleksibilno: kad bi bilo manjka učiteljskoga kadra, zabrane su rada bivale popuštane; kad bi situacija bila obratna, ponovo bi se posezalo za mjerama. Na to, naime, ukazuju zakonske odluke školskih vlasti Hrvatske i Slavonije. Tako se, recimo, već 1892. donosi odluka da je učiteljicama koje su napustile učiteljsku službu zbog udaje dozvoljeno da rade na zamjeni dok školske vlasti ne nađu stalnu učiteljicu ili učitelja, a zakonske se odredbe sličnoga tipa javljaju i kasnije mada se u samu se srž spornoga 152. članka nikada neće ulaziti (v. Župan 2013: 149–150). Civilni celibat stoga na snazi ostaje sve do 1918., kada i sam školski zakon prestaje vrijediti zbog raspada Austro-Ugarske Monarhije.

No ima još nešto veoma bitno. Sve dosad navedeno može se odnositi na učiteljski celibat kao široko rasprostranjeni kulturni fenomen 19. stoljeća. Takva je „diskurzivizacija” ženskoga rada daleko od toga da bi bila nacionalno ograničena, odnosno vezana uz hrvatsko društvo 19. stoljeća. Štoviše, ustaljena je bila u svim društvenim sredinama u kojima su postojali ti oblici zakonskoga uređivanja ženskoga rada (usp. osobito Goldin 1988: 16–23; Mosca i Wright 2021: 4–13). Međutim postoje i neke specifične domaće prilike koje bi svakako valjalo uzeti u obzir.

Obično se, naime, kazuje da do prvoga šireg uključivanja žena u javni život dolazi u preporodnom razdoblju. Nacionalno-romantičarska vizija širokoga preporodnog narodnog djelovanja isticala je važnost učešća žena u pokretu. Janko Drašković već se 1838. glasovito poslanicom *Riječ veledušnim kćerima Ilirije o starijoj povijesti i o najnovijem preporodu književnosti njihove domovine* obraća „veledušnim kćerima Ilirije” pozivajući ih da se, po uzoru na obrazovane žene drugih naroda, posvete buđenju narodne „samosviesti”. Poznata litografija *Muževi ilirske dobi*, gdje su među pedesetak uglednih iliraca mjesto našle i Sidonija Rubido Erdődy i Dragojla Jarnević, jednako tako pokazuje koliko je ilircima bilo važno što su se hrvatske žene probudile i prihvatile narodni duh. Pa ipak, koliko je god žensko uključivanje u pokret bilo ci-

naglašavaju procedure što su bile vezane uz trudnoću i njezinu društveno normiranje. Dok studije o tome u našoj historiografiji, koliko mi se čini i ne postoje, vrlo zanimljivu analizu britanskih prilika donosi jedan od najnovijih prinosa na tom polju, knjiga *The Hidden History of Maternal Bodies in Nineteenth-Century Britain* Jessice Cox Confinement, s time da se čini da bi većina uvida mogla biti važeća i za hrvatsko društvo toga stoljeća.

jenjeno, s distance je posve jasno da je pokret bio izrazito muška stvar i da je zadaća ilirki zapravo bila da osiguraju potporu muškim nositeljima pokreta (usp. Hays 1996: 85–95; Iveljić 2016: 343). Stoga su se, kao i kasnije u 19. stoljeću, žene u javni život uključivale prije svega preko važnosti koju je društvo pridavalo majčinstvu, odnosno njegovoj ulozi u razvoju mlade građanske nacije. Upravo kao što se, vidjeli smo, može uočiti koliko je u građanskom moralnom poretku toga stoljeća majčinstvo bilo temeljno opravdanje za zapošljavanje žena na mjestu učiteljica, dok se, paradoksalno, istim ustrajanjem na važnosti majčinstva vladajući diskurs hvata u koštac s kontroliranjem ženskoga rada u školama.

Ta čvrsta veza koja je spajala moralnu ekonomiju majčinstva i nacionalni diskurs osobito do izražaja dolazi u književnosti, kada se bavi temom ženskoga učiteljavanja.

Znano je, naime, da književnost 19. stoljeća razvija „svoju viziju dobre hrvatske građanske žene” (Ograjšek Gorenjak 2004: 163). Učiteljicu portretira kao krjeposnu junakinju koja je kadra odoljeti svim iskušenjima koja se pred njom stvaraju; iznimna je to mlada djevojka koja se odlikuje nesebičnošću, samoprijegornošću, silnom ljubavlju prema svomu zvanju te nadasve razvijenim patriotskim osjećajima. Takva je junakinja *Stankovačke učiteljice* – te oduže pripovijesti Ivana Perkovca napisane 1871., a takva je i junakinja Šenoina romana *Branka*, što nastaje točno deset godina kasnije, 1881. (usp. Šego 2011: 150–154; Zima 2022: 96). Tu Šenoa u maniri tipske književne romanse 19. stoljeća kakvu slijedi i Ivan Perkovac (usp. Grdešić 2012: 293–294) gradi priču o mladoj djevojci – učiteljici – novoj heroini svojega vremena. Jer roman je portretira upravo tako: kao heroinu – nadasve krjeposnu i odvažnu – novu Djevicu Orleansku. Točnije: „idealistkinju” – junakinju koja se nepokolebljivo zalaže za svoje ideje i vrijednosti unatoč ustaljenim društvenim očekivanjima. Baš kao što se dobro vidi iz sljedećega ulomka toga romana:

Ah, moja Branko! (...) Ti si idealistica! Zakopaš se u svoje sanjarije, i ne mariš što radi, što misli ostali svijet. Znam i to da si svoje glave, tvrde volje, pak što odlučiš, to ovršiš – ali samo si ženska glava, kogođ i ja, kao što mi sve druge djevojke. Junačiš se, hoćeš da se daš na posao koj’ muškarce ide. Ti možeš dobra žena, dobra majka, dobra Hrvatica biti, al ne možeš zato postati nekakvom apoštolicom ili djevicom orleanskom (...). (Šenoa 2011: 6)

Ti će tekstovi usto nuditi različita razrješenja kompatibilnosti braka i zvanja: *Stankovačka učiteljica* – i brak i zvanje, *Branka* samo brak. Pa ipak, čak i od Šenoa daleko radikalniji Ivan Perkovac sugerirat će da je profesija za ženu stalan, no braku podređen odabir. *Branka* pak jasno ženski rad fabulira kao privremenu i predbračnu

žensku okupaciju. Oba teksta, s druge strane, razvijaju uvjerenje da žena može i treba participirati u javnom prostoru, da je izabrani način ženskoga javnog djelovanja profesionalizacija intrinzičnih materinskih karakteristika te da je nužna pretpostavka smislenoga i moralno valjanoga ženskog ostvarenja, kako u privatnoj tako i u javnoj sferi, snažno nacionalno-prosvjetiteljsko djelovanje.

Iste ideje ti književnici razvijaju i u svojem publicističkom radu, u kojem se silno zalažu za poboljšanje položaja učiteljica i važnost ženskoga obrazovanja uopće. Dostupni nam podaci, naime, kazuju da je, prema popisu iz 1869., te godine u Banskoj Hrvatskoj pismeno samo 11 % žena starijih od šest godina, a 86 % ih je bilo potpuno nepismeno. Muškaraca je bilo pismeno 23 %, a nepismeno 74 % (v. Ograjšek Gorenjak 2004: 162). Školovanje djevojčica iz seoskih i radničkih obitelji bilo je otežano zbog njihova siromaštva, dok su građanske obitelji koje su željele ulagati u obrazovanje svojih kćeri ili osiguravale privatnu poduku (uglavnom stranih učitelja i učiteljica) ili su pak djevojke iz „fina kuća” slane u austrijske internate (usp. Ograjšek Gorenjak 2004: 162).¹¹ Za nacionalno proaktivnu građansku elitu stoga „osnovni je problem bio u poticanju hrvatske nacionalne svijesti u žena kako bi u tom duhu odgajale svoju djecu i moralno podržavale svoje muževe” (Gross i Szabo 1992: 553), na što ukazuje i Šenoa, koji u članku *Djevojačke škole za Pozor* iz 1861. piše:

Sila naroda stoji u narodnom životu, život je obitelj, a bez narodne obitelji nema ni narodne snage, nema naroda. (...) A tko je jezgra obitelji, tko othraniteljem naroda, nego mati, nego sestra, nego drugarica, jednom riječju žena. Muž ravna javnim, žena socijalnim životom. Kakvo žena usadi sjeme djetetu u srce, tako će ostati do vijeka. Mlijeko majčino krv je potomstva. Blažen narod, gdje žena zna, što je narod.

Žene naše imaju u sebi čuvstva plemenita, u njihovom je srcu lice rodoljublja, no treba da se tim čuvstvima dade pravac. A kojim se to načinom mora učiniti? Jedino odgajanjem i tu su djevojačke škole.

(...) Sve škole, svi zavodi moraju biti naši, to znači moraju biti narodni, ne samo glede jezika, već i po duhu. Tu nek se dijete uči ne samo naši čitati, već i misliti, čutiti (...) Zadaća sadašnjih naših učiteljica jest sveta, neka je za takovu smatraju. (Cit. prema Lončar 1954: 10)

11 O obrazovanju žena, osim monografije Dinka Župana (2013) te spomenutoga rada Ograjšek Gorenjak (2004), vidi također u: Ograjšek 2004: 92–96; Ograjšek Gorenjak 2006: 147–176; 2007: 57–95. Također vidi i neizostavnu monografiju Gross i Szabo 1992: 553–554.

Za Šenou, koji se za studija u Pragu imao priliku upoznati s modernim nastojanjima oko istupa žena u javni život (usp. Lončar 1954: 11), ključno je, naime, bilo zalaganje za pravo žena na obrazovanje. Agitirao je za otvaranje viših djevojačkih škola držeći da bi siromašnijim neudanim građanskim djevojkama obrazovanje, osobito učiteljsko zvanje, otvaralo priliku za ekonomsku samostalnost. U *Branki* o tome piše:

Ženska vrijedi dva puta više kad se sama bez muške pomoći pošteno prehraniti zna; biti će ti samostalnija, ponositija, bit će sigurnija od nesreće, pa uđade li se, može i pomagati muža. (Šenoa 2011: 5)

No svrhu ženskoga obrazovanja Šenoa neće vezati uz emancipaciju žena. Kao i svi nacionalnointegracijski ideolozi, on biva spreman pozdraviti njegovu važnost izravno ga podvrgavajući drugomu cilju: „moralnoj mobilizaciji za hrvatstvo i građanski način života” (Gross i Szabo 1992: 546). Što će reći da se, priključujući ga uz projekt nacionalističkoga diskursa, usmjerava na društvenu važnost majčinstva. Jer majčinstvo je društveni zadatak, obrazlaže u *Pozoru* iz 1861.

Napredak i prosvjećivanje, vjerovao je, dakle, Šenoa, kao i njegovi liberalno nastrojeni istomišljenici, ženama može pomoći da bolje ispune materinske obveze: razuman i moralan odgoj u „narodnome” duhu, a jamstvo je za to trebalo preuzeti školstvo osposobljavajući djevojke za majčinstvo i kućanstvo. Drugim riječima, obrazovana žena kao „bolja majka, bolja domaćica, bolja Hrvatica” (Ograjšek 2004: 95) bila je shvaćena kao važan segment modernizacije društva i širenju liberalnih ideja (usp. Gross i Szabo 1992: 546).

Isto je vidljivo i iz publicističkoga rada Ivana Perkovaca. Uz temu majčinstva i temu nacije, Perkovac pažnju posvećuje i ženskomu pitanju. Čak zapravo znatno i više nego njegovi suvremenici. Taj oduševljeni čitatelj Johna Stuarta Milla, koji će u *Viencu* iz 1869. napisati:

Žensko se pitanje u današnje doba tako živo razpravlja, toliko se o njemu govori i piše, da mu se nemogu oteti ni najokorjeliji konzervativci, da ga neznađu ušutkati ni najrječitiji zagovornici mužkaračkoga preimućva; žensko je pitanje danas na dnevnom redu velikoga parlamenta, kojno se zove ljudskim društvom. (Perkovac: 1869: 525)

smatrat će da se ženama nužno treba osigurati sloboda. Što znači, pravo na obrazovanje i rad, koje će ženama dati ekonomsku samostalnost, a što isto tako podrazumijeva

mogućnost da se neželjeni brakovi iz interesa izbjegnju.¹² Perkovac će jednako tako krizirati nejednakost plaća učitelja i učiteljica te se zalagati za prava učiteljica (usp. Lončar 1954: 11–12). Tako u članku „Tegobe i zahtjevi učiteljstva” s negodovanjem piše:

Mi smo Hrvati tolerantniji naspram ženskom spolu i u tom napredniji od Nijemaca, budimo i pravedni, te ne gledajmo, koliko Nijemac učiteljicu plaća: nego recimo: **Za isti posao dajmo istu plaću.**

Na stran dakle s predrasudama i zastarjelim običajima, te dajmo i učiteljicama sva beriva, koja uživaju i učitelji. (Cit. prema Lončar 1954: 12)

da bi u predavanju za žensko građanstvo „O zvanju i rodoljublju žena”, sasvim otvoreno istaknuo:¹³

Ako u nas gdjetko misli, da su u žene manje duševne sposobnosti nego u muškarca, to je ova sumnja drugdje već odavno riješena (...) ne može se nikako dopustiti, da je žena moralno i manje pravno vrijedna negoli muškarac i da zato bude podvrgnuta njegovom gospodstvu. (Cit. prema Lončar 1954: 12)

A sudeći prema *Viencu*, ali i drugim vodećim glasilima poput *Nevena*, *Narodnih novina*, *Pozora/Obzora* ili *Napretka*, hrvatska se liberalno orijentirana građanska inteligencija općenito tih šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća osjetila pozvanom društvo modernizirati i osloboditi od tradicionalnih nazora, a među njima i od „nazadnjačkih” stavova prema ženama (usp. Ograšejk 2004: 89–90; Gross i Szabo 1992: 554).

Stoga se može postaviti pitanje znači li to i da je zakonsko propisivanje celibata učiteljicama podrazumijevalo i velik korak unazad i zamjetnu konzervativizaciju hr-

¹² O iznimnoj važnosti ženskoga obrazovanja Perkovac osobito piše u članku „Nagovještjanja ob uzgoju” za *Vienac* iz 1869. godine ističući i sljedeće: „Vidimo, hvala Bogu, kolika je moć žena u obiteljskom životu; znamo žalibože, da je narod na pola propao, komu se žene otudjiše. Žena gospoduje i mužu si i djeci i ostalim rođakom u kući, njezinim jezikom govori sva obitelj, po njezinoj čudi ravna se sva okolina; što mati hoće to se čita, što ona želi to se govori, što ona dopušta to se radi. Patriotične žene uzplamtiti će si muževe do zanesenosti; one će smilovanjem svojim nad uvriedjenom pravicom omeškati i najtvrdokornijega muškarca. A kolika će istom čudesa počinuti s djecom si! Čuvstva njoj mila i draga neće iz zahvalnih im grudiju izčupati nikakva sila na tom svijetu; njezin je jedan mig dovoljan, da se sva kuća opre tudjinskim zapovjedim. A sve to dalo bi se može biti postići, da nam žene znadu čitati hrvatsku knjigu, a mi da umijemo pisati, kako je njim ugodno.” (Perkovac 1969: 301).

¹³ Bilo je to usto jedno od predavanja iz ciklusa *Predavanja za krasni spol*, koje je grupa liberalnih intelektualaca okupljenih oko *Vienca* organizirala na samom početku njegova izlaženja, tijekom 1869. i 1870. O *Predavanjima* vidi više u: Gross i Szabo 1992: 553–554; Protrka 2008: 160; 244.

vatskoga društva potkraj stoljeća. Zapravo, da i ne. Naime, školski će zakon iz 1888., kojim se, dakle, propisuje zabrana rada udanim učiteljicama, zadržati i iznimno liberalne odredbe prvoga Mažuranićeva školskog zakona iz 1874. godine, kojim se u duhu austrijske liberalne reforme školstva plaće učiteljica izjednačavaju s plaćama učitelja (usp. Župan 2013: 146). Pored toga, liberalne su snage, kao i one konzervativne, već od šezdesetih godina toga stoljeća i početka rasprava o ženskom obrazovanju i položaju učiteljica kretale zapravo s istih osnova s kojih kasnije kreću i rasprave o ženskom učiteljskom celibatu. Konzervativno su nastrojene snage smatrale da je obrazovanje žena „društveno opasni fenomen koji bi mogao potkopati same temelje društvenog poretka i stabilnost ekonomskog sustava”, liberalne su nastojale dokazati kako bi žensko obrazovanje „samo potvrdilo i unaprijedilo njihovu društvenu ulogu” (Ograšejk 2006: 154). Kratko rečeno: i konzervativci i liberali dijelili su istu osnovu, nipošto ne odstupajući od domaćinsko-majčinskoga određenja žene. Pa čak i Ivan Perkovac, koji je svojim liberalnim stavovima prema ženskim pravima uvelike odskakao od ondašnje hrvatske sredine, ostaje vjeran tomu istom kompleksu moralnosti i majčinstva što se vezuje uz ženski spol. A treba imati na umu da ni snažne ženske učiteljske snage predvođene Marijom Fabković i Marijom Jambrišak kao jednu od temeljnih točaka u čitavom svom zalaganju za prava učiteljica i žena na obrazovanje neće imati ništa drugo nego pribjegavanje istomu diskursu.

Pa ipak, ustrajnost takvih uvjerenja zapravo i ne bi trebala odviše čuditi. Dapače, i većina ranih feminističkih glasova, koji u isto vrijeme dopiru iz društvenih sredina s jačom tradicijom zalaganja za ženska prava (iz Velike Britanije i Francuske), ne dovodi u pitanje patrijarhalnu strukturu društva koristeći moralnu superiornost žena/majki kao opravdanje za ostvarivanje prava (usp. Bock, 2005, str. 128). Pa je vizija napretka koja se nudila načelno posvuda slična, dok je i u svojim politički angažiranim oblicima proklamirala sljedeće: „Ukoliko se ženama da pravo glasa, država će biti uređena kao porodica (u kojoj će muškarac biti glava, a žena srce), što državi obećava moralnu i nacionalnu obnovu.” (Zaharijević 2012: 391)

Ako je to tako i uzmu li se ti orijentiri, lako bi se moglo zaključiti da se i nije mnogošto promijenilo. Odnosno, da je zakonski celibat samo jedan od refleksa iste pojave. I vjerojatno bi se takvo zaključivanje odvijalo na ispravnom tragu te bi išlo u pravom smjeru.

Međutim, pitanju bi se moglo pristupiti i na drugi način; što znači da bi se valjale uvesti druge varijable. Naime, moglo bi se kazati da zabrana rada učiteljica ukazuje i na nešto drugo osim potrebe društva da žene zadrži u patrijarhalnim, čvrsto omeđenim, društvenim okvirima. Nešto možda čak i važnije, odlučimo li promatrati ta društvena zbivanja stavljajući naglasak na emancipatorna kretanja 20. stoljeća, afir-

maciju ženskih prava na obrazovanje i rad. A odnosilo bi se to na pretpostavku da do zabrane rada udanih učiteljica dolazi zapravo u jedinom trenutku kada je do nje moglo i doći: onda kad je već toliko bilo rašireno zapošljavanje žena na učiteljska mjesta da se pripadnost žene svojemu takozvanom prirodnom okruženju obitelji i doma počela dovoditi u pitanje.

„Tektonska pukotina” koja se počinje otvarati u preporodno doba, kad angažman žena za „narodnu stvar” podrazumijeva i njihovo sve izraženije sudjelovanje u javnom životu (Iveljić 2018: 11), još više, naime, dolazi do izražaja s krajem 19. stoljeća. Statistički podaci upućuju na povećanje broja učiteljica u Banskoj Hrvatskoj, čiji se broj s 318 učiteljica iz 1876. povećao na 416 prema popisu stanovništva iz 1880. (Vranješ-Šoljan 2009: 148–149).¹⁴ Također se može uočiti međuovisnost između povećanja broja učiteljica i broja ženske djece u djevojačkim i mješovitim pučkim školama. S druge strane, činjenica da je učiteljsko zanimanje glavno zanimanje koje su žene iz srednje građanske klase mogle odabrati već krajem 19. i početkom sljedećega stoljeća dovodi do toga da se broj učiteljica izjednačio s brojem učitelja (Župan 2013: 158: 166).

Školovanje naših djevojaka ide danas ponajviše za tim, da od njih postanu učiteljice. Dokaz tomu imamo u preogromnom broju učiteljskih kandidatkinja, u kojima se opaža neko duboko nezadovoljstvo zbog toga, što nemogu dosegnuti svoga, učiteljskoga zvanja, ter što njihovim nazorima i zahtjevima skromna roditeljska kuća udovoljiti ne može. Mnoga bi djevojka učinila stoga bolje, da iza svršenih nauka u višoj djevojačkoj školi podje učiti domaće kućanstvo i gospodarstvo, kažimo primjerice u samostan sv. Križa u Djakovu, gdje no je uz internat i gospodarska škola s teoretičnom i praktičnom obukom, gde bi si s manje troška i vremena blagom uputom, hvalevriednim uzorima i vlastitim sudjelovanjem stekla sva glavna svojstva dobre kućanice i gospodarice, ove prave sreće svake obitelji, bilo ona imućna ili siromašna (cit. prema Župan 2013: 166).

Hotimice sam opširnije citirala dio toga *Izvjeshća upravnog odbora županije Virovitičke ... za vrijeme od 1. siječnja do 31. prosinca 1903*. Kako se vidi, školske su vlasti smatrale da „prevelik broj učiteljica ugrožava radna mjesta budućih učitelja, koji su kao muškarci i ‘hranitelji obitelji’ trebali imati prednost nad učiteljicama” (Župan 2013: 166), kako to formulira D. Župan, koji isto izvješće prenosi u *Mental-*

¹⁴ Vidi i statističke podatke o kretanju ženskoga učiteljskog osoblja u zadnja tri desetljeća 19. stoljeća, kao i presjek kretanja broja učitelja i učiteljica u pučkim i višim pučkim školama od 1878. do 1918. koje donosi Župan 2013: 191–197.

nom korzetu: spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868-1918). Razlog zbog kojega je izvješće značajno jest taj što je paradigmatično. Ono je, naime, upotrijebilo cijelu retoriku da proizvede precizan i istinit diskurs; da iskaže utvrđenu istinu o pravoj prirodi i zadaćama ženskoga spola. A iako će dugo vremena proći dok te istine o „karakterima spolova” ne počnu gubiti na važnosti, začeci se toga procesa – ma koliko to na prvu moglo proturječno zvučati – mogu vezati i uz zakonsko uređivanje privatnoga života učiteljica kakvo donosi školski *Zakon* iz 1988. i njegov 152. članak. I to u tom smislu što sporni članak bjelodano svjedoči o intenzivnoj moralnoj brizi društva oko ženskoga rada i obrazovanja kao aktivnosti kojima se pripisivala duboko uznemiravajuća sposobnost da mogu utjecati na to da se žene promijene, da se vidokrug onoga što je poznato preinači i da se od toga poznatog učini odmak. Pa kad Milka Pogačić, kao prva predsjednica Udruge učiteljica Kraljevine Hrvatske i Slavonije, pozove učiteljice da se same izbere protiv zakonskoga celibata, ona će te 1904. godine kazati i sljedeće:

Ali kad ide pitanje: je li vas učiteljice tišti članak 152., hoćete li se ili nećete udati – mi hrvatske učiteljice šutimo (...). Izvedite iz toga dalje konzekvence. Ako nismo kadre misliti i govoriti za nas same, ako trebamo štitništvo naših kolega, (...) onda dakako imaju pravo oni, koji kažu, učiteljica ne zaslužuje istu plaću, koju učitelj (...). S čovjekova, pravnog stanovišta mislim, da mora svaka učiteljica biti proti § 152. (Cit. prema Župan 2013: 153)

A iz toga se njezina poziva na aktivnost i brigu o vlastitim pravima može uvidjeti da vrijeme kada se žena vezivala samo uz trpeću i samoprijegornu brigu o drugima kao jedinu istinu svojega spola polako prolazi i da takav stav počinju zamjenjivati neke druge vrijednosti i uvjerenja.

U tom smislu, da zaključim, učiteljski celibat kao konkretni zakonski akt objedinjuje oko sebe različita proturječna kretanja svojega doba. Od procesa modernizacije i nacionalne integracije, oblikovanja moderne obitelji i nove strukture majčinstva kojom dominira naglasak na njegovoj naturalizaciji do pitanja koja uz sebe vezuje proces ženske emancipacije. Kolika je važnost toga kulturnog fenomena danas? – moglo bi se također postaviti pitanje. Za poznavanje povijesnih prilika 19. stoljeća, zasigurno velika. Što se tiče njegove aktualizacije, pitanje svakako zahtijeva sasvim ozbiljan i posvećen pristup koji se ovdje ne može ostvariti na taj način. No svejedno se može natuknuti pretpostavka da bi sveopća feminizacija nastavničkoga kadra danas mogla biti okvir unutar kojega bi pitanja postavljana uz ovaj kulturni fenomen 19. stoljeća mogla dobiti svoju važnost.

LITERATURA I IZVORI

- BADINTER, Élisabeth. 1981. *Mother Love: Myth and Reality: Motherhood in Modern History*. New York: Macmillan Publishing.
- BATINIĆ, Štefka i Sonja GAČINA ŠKALAMERA. 2009. *Učiteljice i učitelji u Hrvatskoj 1849.-2009*. Zagreb: Hrvatski školski muzej.
- BOCK, Gisela. 2002. *Women in European History*. Translated by Allison Brown. Oxford: Blackwell.
- COX, Jessica. 2023. *Confinement: The Hidden History of Maternal Bodies in Nineteenth-Century Britain*. UK: The History Press Ltd
- CUVAJ, Antun (Prired.). 1910–1913. *Građa za povijest školstva kraljevinâ Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas III–XI*. Zagreb: Odjel za bogoštovlje i nastavu.
- DALLY, Ann. 1982. *Inventing Motherhood: The Consequences of an Ideal*. New York: Schocken Book.
- DRAŠKOVIĆ, Janko. 2007. „Riječ veledušnim kćerima Ilirije o starijoj povijesti i o najnovijem preporodu književnosti njihove domovine”. Prev. Ante Stamać. *Kolo* 3. URL: <https://www.matica.hr/kolo/306/rijec-veledusnim-kcerima-ilirije-o-starijoj-povijesti-i-o-najnovijem-preporodu-knjizevnosti-njihove-domovine-20465/> (10. travnja 2023.)
- IVELJIĆ, Iskra. 2016. „Kulturna politika u Banskoj Hrvatskoj 19. stoljeća”. *Historijski zbornik*, 69, 2: 335–370.
- IVELJIĆ, Iskra. 2018. „Od plemenite dokolice do profesije. Žene i umjetnost u Banskoj Hrvatskoj 19. stoljeća”. *Historijski zbornik* 71, 1: 7–44.
- JAGIĆ, Suzana. 2008. „‘Jer kad žene budu žene prave...’: uloga i položaj žena u obrazovnoj politici Banske Hrvatske na prijelazu u XX. stoljeće”. *Povijest u nastavi* VI, 11 (1): 77–100.
- JAKOBOVIĆ FRIBEC, Slavica. 2007. „Feministička epistemologija objašnjena djevojčici. Ženski spoznajni subjekt u epistolarnom romanu Jagode Truhelke ‘U carstvu duše. Listovi svojoj učenici’ (Osijek, 1910.)”. *Filozofska istraživanja* 27, 1, 2007: 83–94.
- KUVAČ-LEVAČIĆ, Kornelija. 2012. „Motivi ranih majčinskih praksa unutar konstrukcije književnih ideograma (*Melita* J. E. Tomića i *Mati Mare Švel-Gamiršek*)”. *Bosanskohercegovački slavistički kongres I: Zbornik radova 2*. Ur. Sanjin Kordić. Sarajevo: Slavistički komitet, 321–335.
- KUVAČ-LEVAČIĆ, Kornelija. 2018. „Majčinstvo i identitet(i) modernih ženskih likova hrvatske književnosti (s kraja 19. i prve pol. 20. stoljeća)”. *Šesti hrvatski slavistički kongres. Zbornik radova 2*. Ur. Stipe Botica i dr. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, Hrvatski slavistički odbor, 749–760.

- LONČAR, Ljuba. 1954. „Razvoj ženskog pokreta u nas”. *Žena u borbi: glasilo Antifašističke fronte žena Hrvatske* XII, 8: 10–12.
- FOUCAULT, Michel. 2013. *Povijest seksualnosti 1: Volja za znanjem*. Zagreb: Domino.
- GALLAGHER, Catherine. 1985. *The Industrial Reformation of English Fiction: Social Discourse and Narrative Form. 1832-1867*. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- GEDDES, Patrick i Arthur THOMSON. 1889. *The Evolution of Sex*. London: Walter Scott.
- GOLDIN, Claudia. 1988. *Marriage Bars: discrimination against married women workers, 1920's to 1950's*. NBER Working Papers. URL: https://www.nber.org/system/files/working_papers/w2747/w2747.pdf (10. travnja 2023).
- GROSS, Mirjana i Agneza SZABO. 1992. *Prema hrvatskome građanskom društvu: Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*. Zagreb: Globus.
- HA, Nathan Q. 2011. „The Riddle of Sex: Biological Theories of Sexual Difference in the Early Twentieth-Century”. *Journal of the History of Biology* 44, 3: 505–46.
- HAYS, Meghan. 1996. „‘Valjane majke’ i ‘blage kćeri’: Odgoj i izobrazba žena u nacionalnom duhu u Hrvatskoj u 19. stoljeću”. *Otium* 4/ 1–2: 85–95.
- HORBEC, Ivana i dr. 2017. „Zakonodavni okvir stvaranja modernoga školstva u Hrvatskoj (18. i 19. stoljeće”. Od protomodernizacije do modernizacije školstva u Hrvatskoj. Knjiga I.: Zakonodavni okvir. Ur. Ivana Horbec i dr. Zagreb: Hrvatski institut za povijest: 7–45
- LAQUEUR, Thomas. 1990. *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- MCDONALD WAY, Megan. 2019. *Family Economics and Public Policy, 1800s–Present: How Laws, Incentives, and Social Programs Drive Family Decision-Making and the US Economy*, Palgrave Macmillan US.
- MIJATOVIĆ, Marija. 2012. „Žene između privatnog i javnog”. *Neko je rekao feminizam: kako je feminizam uticao na žene XXI veka*. Prired. Adriana Zaharijević. Beograd: Heinrich Böll Stiftung: 368–384.
- MILOŠ, Brigita i DULBIĆ-PALJAR, Dubravka. 2022. „Kumičićeve literarne majke: konstrukcija majčinstva u romanu *Olga i Lina*”. *Narodna umjetnost* 59, 1:105–120.
- MOI, Toril. 1999. *What is a Woman?*. Oxford: Oxford University Press.
- MOSCA, Irene i WRIGHT, Robert. 2019. „The Long-Term Consequences of the Irish Marriage Bar”. IZA Discussion Paper 12301. URL: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3390291> (10. travnja 2023.)
- NACHBAUR, Ulrich. 2011. *Lehrerinnenzölibat: Zur Geschichte der Pflichtschullehrerinnen in Vorarlberg im Vergleich mit anderen Ländern*. Regensburg: Roderer.

- OGRAJEŠEK GORENJAK, Ida. 2004. „On uči, ona pogađa, on se sjeća, ona prorokuje”: pitanje obrazovanja žena u sjevernoj Hrvatskoj krajem 19. stoljeća”. *Žene u Hrvatskoj: Ženska i kulturna povijest*. Prired. Andrea Feldaman. Zagreb: Institut „Vlado Gotovac”: 157–181.
- OGRAJEŠEK GORENJAK, Ida. 2006. „Otvaranje Ženskog liceja u Zagrebu”. *Povijest u nastavi* IV, 8 (2), 2006: 147–176.
- OGRAJEŠEK GORENJAK, Ida. 2007. „Reforma obrazovnog sustava kao jedno od ključnih društvenih pitanja 19. stoljeća”. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 39, 1: 57–95.
- PERKOVAC, Ivan i dr. 1968. *Djela*. Zagreb: Matica hrvatska
- P[ERKOVAC], I[van]. 1869. „O sl obodi žena”. *Vienac* I, 34: 525–527. Zagreb.
- P[ERKOVAC], I[van]. 1869. „Nagoviešt anja ob uzgoju”. *Vienac* I, 19 i 21: 348–350, 378–381. Zagreb.
- PROTRKA, Marina. 2008. *Stvaranje književne nacije. Oblikovanje kanona u hrvatskoj književnoj periodici 19. stoljeća*. Zagreb: FF Press.
- RAGUŽ, Mirko 2015. „Zakon od 31. listopada 1888. ob uređenju pučke nastave i obrazovanja pučkih učitelja u Kraljavinah Hrvatskoj i Slavoniji”. *Senjski zbornik* 42–43, 1: 465–487.
- RICH, Adrienne. 1995. *Of Woman Born: Motherhood as Experience and Institution*. New York i London: W. W. Norton&Company.
- ŠEGO, Jasna. 2011. „O ženama u ‘Viencu’ i o liku učiteljice u trima književnim tekstovima 19. stoljeća”. *Kroatologija* 2, 2: 141–159.
- ŠENOVA, August. 2011. *Branka*. Zagreb: Bulaja naklada.
- VRANJEŠ-ŠOLJAN, Božena. 2009. *Stanovništvo Banske Hrvatske (Demografska slika Banske Hrvatske u kontekstu društveno-povijesnih promjena od 1850. do 1910.)*. Zagreb: Educa.
- ZAHARIJEVIĆ, Adriana. 2010. *Postajanje ženom*. Beograd: Rekonstrukcija ženski fond.
- ZAHARIJEVIĆ, Adriana. 2012. „Kratka historija spolova: šta je feminizam?”. *Neko je rekao feminizam: kako je feminizam uticao na žene XXI veka*. Prired. Adriana Zaharijević. Beograd: Heinrich Böll Stiftung: 384–416.
- ZIMA, Dubravka. 2022. *Djevojka u gradu: djevojaštvo u 19. stoljeću*. Zagreb: Naklada Ljevak
- ŽUPAN, Dinko. 2013. *Mentalni korzet. Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868-1918)*. Osijek – Slavonski Brod: Učiteljski fakultet u Osijeku, Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema, Baranje.

CELIBACY FOR FEMALE TEACHERS: CULTURAL PHENOMENOM OF THE 19TH CENTURY

DUBRAVKA DULIBIĆ-PALJAR

ABSTRACT

Celibacy for female teachers was introduced in the Kingdom of Croatia-Slavonia in 1888. By passing a school law, the monarchical legislation was aligned with the prevailing Western legislation that prevented the employment of married female teachers and imposed, on employed teachers, the choice between marriage and profession. Public debates conducted around it were focused on several questions: whether the professionalization of women can be harmonized with the so-called natural female tendencies towards the sphere of household; what the social and economic effects of married female teachers' work are; and what the moral implications of introducing female sexuality into the public sphere are, such as, for example, whether it is appropriate to have pregnant teachers in the classroom. The questions raised in these discussions and the general need for such legalization of women's work are observed in the article together with the key tendencies that characterized the 19th century: modernization and nationalization of Croatian society, the rise of the discourse on modern motherhood (especially in pedagogical, didactic, and journalistic discourse and literature, which shifts the interest in motherhood to the character of the teacher, giving a high moral and didactic value to the literary representation of that literary figure), and the advocacy of the emancipation of women.

KEYWORDS:

celibacy for female teachers, emancipation of women, modernization, motherhood, Zakon od 31. listopada 1888. ob uređenju pučke nastave i obrazovanja pučkih učitelja u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji [Law of 31st October 1888 on Organisation of Public Education and Education of Public Teachers in the Kingdom of Croatia-Slavonia], 19th century Croatian literature, female representation in literature, the literary character of the teacher

